▲ Rensning av dike i Åsnebyns kulturreservat i Mellerud, Dalsland. Foto: Lisa Ragnarsson

ATT VÅRDA OCH BEVARA

Dikesrensning ska anmälas enligt 11 kap i Miljöbalken om fisket kan ta skada. I samband med att en rensning handläggs och beslutas kan olika typer av försiktighetsåtgärder tillkomma. Kontakta därför alltid länsstyrelsen innan eventuella åtgärder påbörjas.

Öppna diken och kanaler
Rensa diken och kanaler med några års mellanrum. Dikena och kanalerna får inte genom rensningen bli bredare och djupare än vad de redan är. Var försiktig så att dikenas eller kanalernas kanter inte skadas eller rasar.

Slå årligen dikesrenarnas gräs i de diken som behöver det. Tänk över när slåttern lämpligen bör utföras utifrån den växtlighet som finns i dikesrenen. Bränning av fjolårsgräset kan vara ett komplement till slåtter.

Röj buskar, sly och annan hög växtlighet i kanaler, diken och dikesrenar.

Dikena och kanalerna skadas om man
- placerar sten, massor och avfall i dem eller på dess kanter,
- gräver bort stenar ur dem,
- ändrar dess sträckning,
- ändrar lutningen på dess kanter.

Jordvallar
Röj igenväxande jordvallar från träd, buskar och sly. Se till att vallen inte skadas i samband med röjningen.

Äldre pumpstationer
Behåll så mycket som möjligt av originalmaterialet. Detta är grundprincipen vid allt underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Undvik att byta ut mer material än nödvändigt vid reparation av skador och reparera med samma teknik och samma sorts material som det ursprungliga. Försök att laga en skada så fort den upptäcks, det är oftast både enklast och billigast.

Röjning vid lämningar
Vid behov kan lämningarna göras mer synliga genom röjning och gallring.

Text: Anna Rodin
Redaktör: Kristofer Sjöö och Ann-Katrin Larsson
Layout: Amelie Wintzell Enedahl

Länsstyrelserna

Under perioden 2013-2015 driver länsstyrelserna i Blekinge, Gotland, Halland, Jönköping, Kalmar, Kronoberg, Västra Götaland, Skåne och Östergötland projektet Vårda vattendragens kulturarv som syftar till att ge information om kulturarvet vid vatten och stimulera till vård- och bevarandeinsatser. Läs mer om kulturarv vid vatten och ta del av vårt informationsmaterial på www.vardavattendragen.se

Vårda vattendragens KULTURARV

Dikesgrävare. Ännu idag bär dikessystemen vittnesbörd om det stora arbete som investerats för att utöka åkerarealerna. Foto: Anders Karlsson, Västergötlands museum.

Landskap med bevarade öppna åkerdiken i Löjtnantsholms naturreservat, Vara kommun, Västra Götalands län. Foto: Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet.

Diken och dikningar

Sedan medeltiden har våra marker dikats ut för att leda bort vatten från jorden och under 1800-talet utfördes stora sjösänkningar som drastiskt förändrade landskapet. För ju fler vi blev, desto mer odlingsbar mark behövdes. I dag kan det vara svårt att föreställa sig hur det en gång i tiden såg ut och därför är det viktigt att behålla miljöerna och att skydda de diken som finns kvar i odlingslandskapet.

Kontroll över vattnets väg

Öppna diken i odlingslandskapet är en företeelse med gamla anor. Ett öppet dike kan avspegla ett äldre odlingssystem och traditionella metoder för att dränera mark, men det kan också berätta om äldre gränser mellan gårdar liksom om gränser mellan åker-, ängs- och betesmarker. I en stenröjd åkermark hade dikena vanligtvis en rak sträckning men om de lades utmed åkerkanten följde dikena terrängen och fick därför ett mer kurvigt lopp.

Under 1600- och 1700-talen var dikestätheten låg men under 1800-talet började våtmarker att dikas ut och sjöar sänktes. Detta i sin tur krävde att djupa diken grävdes och att kanaler för vattenavledning anlades. Dikena gjordes stora och breda, några stensattes, och det blev även vanligt att räta ut bäckarnas slingrande lopp så att vattendragen blev mer eller mindre raka. Dikena grävdes så att avrinningen gick mot ett större vattendrag. Dikesrenarna kunde betas eller slås och det har bidragit till att det i dessa miljöer många gånger har utvecklats en speciell flora och fauna.

Under 1800- och in på 1900-talet utgick även statligt stöd för stora dikningsföretag. De diken som uppkom då kallas vanligen för *krondiken*. Krondiken kan också vara benämningen på större grävda diken.

Täckdikningen i odlingslandskapet påbörjades under 1800-talet för att ta ordentlig fart under 1900-talet. De öppna dikena försågs då med rör, oftast av tegel, som skulle leda bort vattnet och sedan lades dikena igen.

I dagens odlingslandskap är öppna diken sällsynta. De trakter där de finns är i mellan- och skogsbygden medan de öppna dikena på slätten nästan är helt bortrationaliserade.

Det var inte bara i jordbrukslandskapet som det dikades utan även i skogsbruket. Under 1900-talet och in i våra dagar har dikningar i skog utförts för att öka produktiv skogsmark.

Sjösänkningar och mossodlingar

Sjösänkningar och *mossodlingar* var de mest spektakulära formerna när det gällde markavvattning. De var storskaliga projekt som på ett dramatiskt sätt förändrade landskapet. Våt-, kärr- och mossmarker dikades ut via system av grävda kanaler och diken. Åar och bäckar rätades, breddades, fördjupades och rörlades för att förbättra avrinningen. Många sjöar sänktes eller torrlades helt. Den nyvunna åkerjorden sjönk nämligen ihop och försumpades till följd av att mulljorden från sjöbottnen oxiderade och pressades ihop när grundvattnet sjönk. För att råda bot mot detta var man tvungen att upprepa sänkningarna, ibland redan efter några decennier. Om sjösänkningsföretaget ansågs för kostsamt var ett alternativ att göra en *invallning,* där marken skildes från vattendraget eller sjön med vattentäta jordvallar. Överskottsvatten kunde bland annat avledas med hjälp av *pumpar*. Rätade, breddade och fördjupade åar och bäckar, diken och kanaler, samt äldre pumpstationer är exempel som berättar om dikningar och sjösänkningar.

Utdikningarna har också påverkat landskapet på andra sätt. Kvarvarande spår som ängslador kan ibland berätta om hur marken tidigare har använts. Till exempel kan det vid slåttermarker som förr låg långt ifrån gårdarna finnas ängslador för förvaring av höet. Ängslador som ännu står kvar tyder på markernas äldre betydelse för slåtter och namn på åkrar som ”Starrängen” och ”Slåttermaden” vittnar om gamla marker som har blivit utdikade.

Våtmarker fyller en viktig funktion i jordbrukslandskapet, bland annat för att minska graden av övergödning utmed kusterna. Numera låter man vattnet komma tillbaka och på så vis återskapas de våtmarksområden som försvann i samband med utdikningarna.

▲ Djupt stensatt dike som leder vatten mot Virån, Kalmar län.
Foto: Coco Dedering

Dikning sedan medeltiden

Redan i de medeltida landskapslagarna fanns bestämmelser om dikning och strömrensningar. Under Gustav Vasas tid skötte fogdar och häradshövdingar tillsynen av åkerdikningen och ansvarade även för att förfarandet vid dikning specificerades. Under 1700-talet och senare bestämdes det i byordningarna att dikessyn skulle hållas åtminstone två gånger per år. Byamannen och representanter för alla gårdar i byn följdes åt vid dessa tillfällen och eventuella åtgärder bestämdes. Så sent som på 1800-talet medförde det dryga böter om man inte skötte sina diken. Dikena skulle grävas ur och rensas på vegetation, avfall och nedplöjd åkerjord. Dikesrenset var fyllt med näring och användes till gödsling av åkerjorden.

Under 1700-talet började man se sjösänkningar och dikningar som nyttiga, goda projekt för landets jordbruk och till en början var det mossar och myrar som stod i fokus för skapandet av ny produktiv mark.

▲ Rätad och fördjupad åfåra som också har rensats på sten. Stenarna har sedan lagts som vallar utmed vattendraget. Nötån, ett tillflöde till Emån, Kalmar län.
Foto: Coco Dedering

▶ Mossodling som numera inte brukas eller hävdas. Många minde mossar och kärr som dikades ut och uppodlades i skogsbygderna har övergetts under 1900-talets senare del. Trädraderna avslöjar dikenas sträckning.
Foto Coco Dedering

> ”... nu skulle det stora odlingsföretaget äntligen genomföras. Sedan skulle varenda bonde i hela fjärdingen se sina inkomster fördubblade. Så och så många tusen travar havre skulle det bli på Bäckmaderna. Hur många svin kunde man inte göda med den! Hur mycket pengar skulle det inte bli för allt fläsket!”
>
> Ur *De knutna händerna*
> av Vilhelm Moberg

I och med en växande befolkning och ett stort behov av mer odlingsbar mark sköt markavvattning för utvinning av åkermark fart på allvar under 1800-talet. Uppdämnings- och vattenkraftsintressen fick stå tillbaka för jordbrukets behov. Det statliga stödet till dikning blev under sena 1800-talet alltmer frikostigt och en växande yrkesgrupp av statliga lantbruksingenjörer anlitades allt oftare för att planlägga de omfattande torrläggningsprojekten. Statens understödjande verksamhet för torrläggning av mark går tillbaka till 1840-talet. Från denna tid beviljades lån och bidrag till utdikningar och avtappningar av sankmarker och sjöar, åtgärder som intensifierades på 1880-talet. 1879 utvecklades dessutom vattenlagstiftningen med en ny lag som ytterligare stärkte dikningsintressena.

Dikningar och sjösänkningar har haft en stor samhällshistorisk betydelse och utgör en del av den agrara revolutionen. Den mest intensiva sjösänkningsperioden varade från 1880-talet till 1930-talet. Nästan 2 500 av Sveriges omkring 100 000 sjöar sänktes eller torrlades under denna period. Kända sjösänkningsprojekt i södra Sverige är bland annat sänkningarna av Hornborgasjön, Näsbyholmssjön och Nosaby-Hammarsjö. På Gotland dikades bland annat omfattande arealer myrmark ut för uppodling. ■